

integrale visie, een synthese van technologie en religie. Dan volgen twee artikelen over New Age (Olav Hammer, Steven Sutcliffe), die weinig nieuws bieden. De bundel wordt afgesloten met een beschouwing van Mikael Pye over een aantal nieuwe NRBs in Oost-Azië en een korte bijdrage waarin de recente literatuur over neopaganisme wordt besproken (Siân Reid en Shelley Rabinovitch).

Het *Oxford Handbook* biedt veel, dat moge uit het voorgaande duidelijk zijn geworden. Op bepaalde terreinen, bijvoorbeeld over de cult controversy, zelfs zo veel, dat redactioneel ingrijpen op zijn plaats zou zijn geweest om zo de overlappingen enigszins te beperken. De gebrekkige redactionele sturing is overigens een probleem dat de hele bundel betreft. Nergens wordt aangegeven wat de redacteur voor ogen stond bij het samenstellen ervan, noch hoe de selectie van artikelen tot stand is gekomen. Ook het onderbrengen van de artikelen in vier grote delen, wordt niet verantwoord. Het geeft de indruk, en dat geldt met name voor de laatste twee delen, van vrij willekeurig bij elkaar gevoegde opstellen. Verder wordt niet duidelijk gemaakt voor welk publiek deze omvangrijke bundel bedoeld is.

Het doel van de bundel is de *state of the art* op de verschillende (deel)terreinen weer te geven en te wijzen op nieuw veelbelovend onderzoek. Dat gebeurt in sommige artikelen inderdaad, in de meeste wordt er niet op ingegaan. Voor iemand die de literatuur over NRBs redelijk heeft bijgehouden, biedt het handboek weinig nieuws. Omdat er wel veel thema's aan de orde komen, is het een handig overzicht. Daarom is het vooral als eerste kennismaking van belang. De vraag dringt zich dan wel op of het het waard is daarvoor 52 pond neer te tellen.

Lammert G. Jansma
Veenwouden

Manuel Franzmann, Christel Gärtner, Nicole Köck (Hrsg.) (2006), *Religiosität in der säkularisierten Welt. Theoretische und empirische Beiträge zur Säkularisierungsdebatte in der Religionssoziologie*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, ISBN 3810040398, pp. 450, € 39,90.

In 2003 werd een symposium gewijd aan secularisatie gehouden in Frankfurt a M. Een aantal van de bijdragen, soms flink bewerkt en dat zal de kwaliteit ten goede zijn gekomen, is gebundeld in *Religiosität in der säkularisierten Welt*. De opstellen zijn voorzien van een *Einleitung*, die zoals verwacht mag worden *gründlich* is. Verder is opmerkelijk dat daarin duidelijk stelling wordt genomen. De redactie wil de seculariseringsthese nog niet in het museum van de gefalsifieerde kennis onder brengen: *Dass die Zeit aber noch nicht ge-kommen ist, die Säkularisierungsthese zu Grabe zu tragen, wie Rodney Stark (1999) dies empfiehlt, zeigt schon der Umstand, dass die Debatte über die Säkularisierungsthese in der Religionssoziologie heute wohl kontroverser geführt wird als je zuvor (p.12)*. Heel Weberi-aans stellen zij dat secularisering moet worden gezien als een '(...) *analytisch-wertfreier*

soziologischer Begriff dat 'den umfassenden Vorgang einer 'Entzauberung der Welt', einer Verweltlichung bzw. Verdiesseitigung von Weltbildern und Glaubensinhalten als Teil des universalhistorischen Rationalisierungsprozesses' (p. 13) aanduidt.

De negentien opstellen zijn in vier afdelingen ondergebracht. Allereerst zijn dat de theoretische bijdragen, waarin we naast Steve Bruce, David Martin en Roberto Cipriani ook de Duitse sociologen Oevermann, Franzmann en Pollack tegenkomen. Bruce, een geharnast tegenstander van Starks opvattingen, belicht zijn theorie over secularisering (Bruce 2002) aan de hand van twee inter-acterende elementen, *increasing pluralism* en *increasing individualism-egalitarianism*. Zijn ideeën mogen ondertussen genoegzaam bekend zijn en hoeven verder geen toelichting. Dat geldt ook voor de opvattingen van Martin. Hij heeft kort geleden zijn opstellen over secularisering, die meerdere decennia omvatten, nog weer eens gebundeld (Martin 2005). Herlezing van een aantal van die met eruditie geschreven opstellen deed me weer beseffen hoe belangrijk kennis van de context is voor sociologische verklaringen. Die context 'verklaart' ook waarom de uitkomsten van universele rationaliseringsprocessen niet overal dezelfde uitkomsten hebben en vaak een grote bandbreedte vertonen. Oevermann geeft met Franzmann resultaten van een (kwantitatief) onderzoek naar de vraag wat er voor religie van diegenen die 'religieus onverschillig' zijn geworden in de plaats komt. Zo goed als 'niets' dus. Detlef Pollack gaat in Oost- en Westeuropa na wat de invloed is van de scheiding staat - kerk op de mate waarin kerken leden kunnen mobiliseren. Verder wil hij weten wat de invloed van pluralisme op de aard van de godsdienst en van de kerken is, en tenslotte vraagt hij zich af wat verder valt te zeggen over factoren die het seculariseringsproces beïnvloeden. Ook hij is bezig, met enig succes, Stark *c.s.* frontaal te weerleggen. Cipriani mag over zijn idee van 'diffused religion' schrijven om de Italiaanse situatie te analyseren. Hij omschrijft godsdienst zo dat secularisatie wordt weggedefinieerd. Ja, dat is ook een manier om sociologische vragen te beantwoorden.

In de tweede en derde afdeling, respectievelijk *Historische Entwicklung* en *Säkularisierung und christliche Religionstradition*, vinden we een aantal ongelijksoortige bijdragen die handelen over de aard van de godsdienstigheid in vroegmodern Europa, het antiklerikalisme en de vrijdenkersbeweging in Duitsland, het 'totalitaire katholicisme', (nieuwe) godsdienstigheid en secularisatie in Wales, Roemenië, Brazilië en Mexico. Voor deze, meest kwalitatieve opstellen geldt dat ze licht werpen op deelaspecten van de godsdienstige rationalisering.

In de laatste afdeling wordt ingegaan op de relatie tussen islam en moderniteit. Zeker een actueel en beladen thema. Het eerst opstel handelt over een in Frankrijk geboren imam. Die blijkt er bijna calvinistische opvattingen op na te houden: mensen zijn van zichzelf geneigd tot weinig goeds, en moeten zich in de samenleving actief inzetten. Niks insjallah, aan de slag! Wel houdt hij de traditionele opvattingen over man-vrouw in stand. Overigens, met mijn van oorsprong Turkse werkster zou ik willen zegen: wie luistert er nu naar de imam? Uit de bijdrage van Kucukcan blijkt dat de Turkse jeugd in Groot-Brittannië nauwelijks kennis van de islam heeft. Wel is hun identiteit als Turk islamitisch. Uit eigen ervaring weet ik dat dit in Nederland, maar ook in Turkije zelf niet anders is. Dan volgen

twee opstellen over de vraag in hoeverre resp. Indonesië en Turkije geseculariseerde staten zijn. Volgens Suzanne Schröter gaat het bij de onlusten in Indonesië in de grond van de zaak om economische, sociale en politieke conflicten tussen christenen en islamieten. Ze bezitten een religieuze dimensie die sinds een aantal jaren wordt versterkt door inmenging van 'buitenaf' van de militante en gewelddadige Laskar Jihad, Jemaah Islamiyah en Front Pembala Islam. Delibas constateert dat het juist de Kemalisten zijn, die de Turken een secularisering van bovenaf oplegden en die nu een remmende factor vormen. Mee door de 'vergoddelijking' van Atatürk en zijn kemalisme, zou ik eraan toe willen voegen. Terwijl een 'religieuze' partij als de *Ak parti*, die de secularisering van onderaf zeker niet in de weg heeft gestaan momenteel niet alleen meer hervormingsgezind schijnt te zijn maar ook minder bedreigend voor burgerlijke vrijheden. Oevermann stel in de slotbijdrage vast dat anders dan in het jodendom en het christendom in de in wezen fundamentalistische islam vooruitgangsremmende factoren aanwezig zijn. Of en hoe die opgeheven kunnen worden, is de vraag.

Hoe moet deze bundel worden gewaardeerd? *If men define situations as real, they are real in their consequences*, deze uitspraak gaat ook voor sociale wetenschappers op. Sommigen zien secularisering en afnemende godsdienstigheid, terwijl een andere groep dat juist niet ziet. De oplossing schuilt mogelijk niet in de confrontatie van de uit verschillende theorieën afgeleide hypothesen en empirische onderzoeksuitkomsten. Hoe we het ook wenden of keren, in een postindustriële samenleving zijn andere godsbeelden aanwezig dan in bijvoorbeeld primitieve tuinbouwsamenlevingen, en de godsdienstigheid van leden van de verschillende samenlevingen is navenant anders. Op de aard van veranderende godsbeelden en de godsdienstigheid zou het onderzoek zich moeten richten; – de onderzoekers in de bundel voeren in die zin een gedateerd debat. Dergelijk onderzoek kan bijdragen tot de kennisvorming van godsdienstige rationaliseringsprocessen.

Genoemde literatuur

Bruce, Steve (2002), *God is dead. Secularization in the west*, Oxford: Blackwell.

Martin, David (2002), *On secularization. Towards a revised general theory*, Oxford: Blackwell.

Durk Hak (als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen en de Seniorenacademie, beide te Groningen)